

*Bolgár Blanka Erika*¹ – *Ékes Veronika*² – *Martonné Dr. Erdős Katalin*³

A fenntartható turizmus és a tájhasználat kapcsolata a francia natúrparkokban

1. Bevezetés

Az 1800-as évek elején Jean-Baptiste Say, francia közgazdász, még azt állította, hogy a természeti erőforrások kimeríthetetlenek, mert ha nem így lenne, akkor nem tudnánk ingyen megszerezni őket (SAY, J-B. 1840). Több, mint száz évvel később, 1978 szeptemberében, az UNESCO megszervezte első nemzetközi konferenciáját, melyen a bioszféra erőforrásainak kíméletes használatára, racionális kezelésére és védelmére hívja fel a figyelmet. Négy évvel később a Meadows-jelentés a növekedés hatáira hívja fel a figyelmet.

Ettől kezdve általánosan elfogadott és bizonyított tény lett, hogy a modern gazdasági tevékenységek – tehát a turizmus is – hatást gyakorolnak a földi életet biztosító természeti erőforrásokra, valamint az is, hogy ezen erőforrások nem örökkévalóak. A II. világháború után kibontakozó tömegturizmus környezetre gyakorolt káros hatásai is egyre inkább nyilvánvalóbbá váltak, s ennek a felismerésnek nyomán előtérbe került a turisztikai vonzerőt megtestesítő természeti értékek védelme is.

Egy adott táj természeti és kulturális adottságai a turisztikai vonzerőnek alapvető elemeit képezik, amelyek megfontolatlan használata magának a turizmusnak is gátat szabhat. Megtalálni azonban az összeegyeztethetőséget a rentabilitás, illetve a helyi kulturális és természeti értékek tisztelete és védelme között igen nehéz feladat. A turizmusban résztvevők érdekeinek sokfélesége, rövid távú ellenérdekeltsége rendkívül megnehezíti az értékek védelmét. Mindezek miatt feltevődik a kérdés a fenntartható turizmus reális-e, tényleg megvalósítható-e?

Jelen tanulmány pontosan ezt a célt tűzte ki maga elé, bemutatni, a francia natúrparkok példáján keresztül, a rendelkezésünkre álló lehetőségeket és módszereket, amelyek által fenntartható módon lehet turisztikai céllal értékesíteni egy adott desztináció táji potenciálját.

2. A natúrparkok, mint a fenntarthatóság megvalósulásának lehetséges színterei

Mivel a natúrparkok fogalma Magyarországon még nem eléggé ismert – számos publikációban összemosódik a nemzeti parkokkal, tájvédelmi körzetekkel, védett természeti területekkel – fontosnak tartjuk értelmezni, tartalmát pontosítani. A natúrpark alapvetően abban különbözik ez utóbbiaktól, hogy a natúrparkok elsődleges célja nem kizárólag a természetvédelem. Néhány kutató **két különböző típusú natúrparkot** különböztet meg, a **nemzeti és a regionális parkokat** (SAFFACHE, P. 2005). Érdekes módon e meghatározás szerint a nemzeti parkok is natúrparkok?!

A francia hivatalos megnevezésben is szerepel a regionális jelző, a „*parc naturel régional*”⁴ kifejezést használják. A **Fédération des Parcs naturels régionaux de France**⁵

¹ **Bolgár Blanka Erika** Debreceni Egyetem, Tájvédelmi és Környezetföldrajzi Tanszék, Debrecen
E-mail: bolgarblanka@gmail.com

² **Ékes Veronika** Debreceni Egyetem, Tájvédelmi és Környezetföldrajzi Tanszék, Debrecen

³ **Martonné Dr. Erdős Katalin** Debreceni Egyetem, Tájvédelmi és Környezetföldrajzi Tanszék, Debrecen
E-mail: martonne@delfin.klte.hu

⁴ Magyar fordításban: regionális natúrpark

⁵ Magyar fordításban: Franciaországi Regionális Natúrparkok Szövetsége

meghatározása szerint „a *natúrparkok azok a dominánsan rurális térségek, amelyeknek természeti környezete, tájképe, kulturális öröksége igen jelentős és értékes, azonban egyensúlyi állapota sérülékeny. A natúrparkok létrehozásával e területek megőrzését és védelmét szolgálják.*” Néhány francia szerző azonban az **angolszász irodalom „naturparks” fogalmát** használja, a városközeli rekreációs területek kategóriájára szűkíti le funkciójukat és rendeltetésüket, amelyeknek célja a városkörnyéki pufferezóna védelme, a turizmus és rekreáció hatásainak való ellenőrzése és irányítása (LOZATO-GIOTART J.-P. 2003).

Az **EUROPARC** (az európai védett területeket összefogó hálózat) is a regionális park vagy natúrpark fogalmat használja. Az ök megfogalmazása szerint⁶ „*azok a területek nyilváníthatóak natúrparkokká, ahol az elmúlt századok során olyan kultúrtájak jöttek létre, ahol az ember szerves kapcsolatban él a természettel, esztétikailag meghatározó tájképet alakítva ki. Napjainkban rekreációs terekként szolgálhatnak a tradicionális gazdálkodási formák fenntartásával, a természeti és kulturális értékek védelme által.*”

A **Magyar Natúrpark Szövetség** „*az ország jellegzetes természeti, tájképi és kultúrtörténeti értékekben gazdag, a természetben történő aktív kikapcsolódás, felüdülés, gyógyulás, a fenntartható turizmus és a természetvédelmi oktatás, nevelés, ismeretterjesztés, továbbá a természetkímélő gazdálkodás megvalósítását szolgáló nagyobb kiterjedésű területek*” határozza meg a natúrparkokat.

Mint látható számos eltérés tapasztalható a meghatározásokban, a legtöbb esetben azonban a hangsúly a natúrparkok esetében nem csupán a természeti értékek védelmére helyeződik, hanem a lakott, rurális térségekben található kulturális értékek megőrzése és pozitív hasznosítása lesz a meghatározó feladat. Ilyen megvilágításban véleményünk szerint nem a legszerencsésebb a natúrpark megnevezés, mivel a natúr kifejezésről egyértelműen és kizárólag a természetre asszociálnak az emberek. De mivel ez a kifejezés honosodott meg világszerte a mögötte álló tartalom népszerűsítését tarjuk lényegesnek, nem pedig a megnevezés vitatását.

Az IUCN⁷ szerinti besorolás is megkülönbözteti a nemzeti parkokat és a natúrparkokat. Az előbbieket a II., míg az utóbbiakat az V. kategóriába sorolták. A nemzeti parkokat kormányzati döntéssel hozzák létre, s ennek megfelelően állami közintézmények kezelik. A natúrparkok helyi kezdeményezések eredményeként születnek, helyi közösségek tartják fenn és létesítésüket miniszterelnöki döntés hagyja jóvá. A natúrparkok szabadon látogathatóak, míg nemzeti parkok látogatását az IUCN zónabeosztásnak megfelelően szabályozzák. A nemzeti parkok leggyakrabban lakatlan területek, a természetvédelem, a tudományos-kutatási, illetve az oktatási cél az elsődleges, míg a natúrparkokban a fenntartható szociális-gazdasági fejlesztésekre fektetik a hangsúlyt.

Franciaországban az 1960-ban megjelent *Loi n° 60-708 du 22 juillet 1960*⁸ nevű törvény tette lehetővé a nemzeti parkok létesítését (***, 1960). A natúrparkok létesítésének kérdése néhány évvel később, 1964-ben merült fel, amikor a DATAR (*Délégation à l'aménagement du territoire et à l'action régionale*) és a mezőgazdasági miniszter javaslatára egy miniszterközi bizottság azt a megbízást kapja, hogy a nemzeti parkok intézményénél egy **kevésbé „kötött”, újfajta park** intézményének kidolgozását valósítsák meg. A kikötés az volt, hogy ezek az új parkok a kimagasló természeti értékekkel rendelkező rurális térségek területén legyenek megvalósíthatóak.

1966-ban számos területet képviselő szakember Lurs-en-Provence-ben mutatta be az új szervezeti formát, a regionális natúrparkot. Már ekkor megfogalmazódott az a gondolat, hogy a környezetvédelem nem csupán becsületbeli, lelkiismeretbeli és esztétikai ügy, hanem a túlélés elengedhetetlen feltétele. Ebben az időszakban a **natúrparkok feladatai** a következő

⁶ Lásd: <http://www.europarc.org/international/europarc.html>

⁷ IUCN: Nemzetközi Természetvédelmi Unió

⁸ Ez a törvény az 1930-as, a védett területek törvényének túlságosan szigorú szabályozásait próbálta módosítani.

három fő téma köré csoportosultak: az urbánus térségek rekreációs terekkel való ellátása, a hátrányos helyzetben lévő rurális térségek felzárkóztatása és a természetvédelem (GUICHARD, M. O. 1966). A bizottság több tagja felhívta a figyelmet a kultúra és oktatás-nevelés fontosságára is (BEAUGE, M. H. 1966).

Napjainkra már 45-re növekedett a francia natúrparkok száma, s célkitűzéseik egyértelműen a fenntartható fejlődés elvei köré csoportosultak, amelyeket a természeti, kulturális és táji adottságok védelme, a területrendezés, a gazdasági és szociális fejlesztések, az oktatás-nevelés és informálás, valamint a kutatás által próbálnak megvalósítani.

Magyarországon az 1996. évi LIII. a természet védelméről szóló törvény 2004. évi módosítása előtt nem volt jogi lehetőség natúrparkok létesítésére, ennek ellenére a '90-es évektől kezdődően az ország több pontján hoztak létre natúrparkokat. 2004-től – jóllehet országsszerte kilencet tartanak számon – a környezetvédelmi miniszter csak háromnak adományozza oda a natúrparki címet, ennek megfelelően hivatalosan csak a Vértes, az Írottkő és a Pannontáj-Sokoró Natúrpark használhatja ezt a megnevezést.

3. Táj és turizmus kapcsolata

Tanulmányunkban nem kívánunk a táj fogalma körül kialakult vitákba bocsátkozni a tájat, természeti, illetve az ember által alkotott, antropogén turisztikai adottságként kívánjuk elemezni. Pontosabban azokra a kérdésekre keressük a választ, hogy a táj adottságai hogyan épülnek be a natúrparkok turisztikai tevékenységébe, hogyan valósul meg ezek gyakorlatba ültetése, hogyan tudnak a natúrparkok valóban a fenntartható fejlődés útján haladni?

Választásunk azért esett a natúrparkokra, mert a francia példák azt mutatják, hogy az ilyen jellegű szerveződések sikeres eredményeket értek el úgy a tájgazdálkodás terén, mint annak turisztikai értékesítésében. A francia példák bemutatásával, az ottani tapasztalatok átadásával a magyarországi natúrparkok is sikeresebben működhetnek. Választásunkat az is alátámasztja, hogy egyre több turista fordul el a tömegturisztikai termékektől, s helyettük az urbanizáció és iparosítás által érintetlenül maradt térségeket választja, ahol fennmaradt a hagyományos tájhasználat, a tradicionális gazdálkodás és életmód. A natúrparkok pedig ilyen jellegű területek fejlesztését és védelmét segítik elő.

Múlt századunk turizmusának a tájra gyakorolt hatásait úgy is leírhatjuk, mint a korábban csupán megfigyelt és megcsodált tájnak az elhasznált, felélt, a túlságos igénybevétel által szennyezett, degradált tájjá való átalakulása (LOZATO-GIOTART, J.-P. 2003). A közbeeső fázis pedig a rendezett táj kialakításának nevezhető. A turisták igényeinek kielégítésére, a nagyobb vendégforgalom fogadása érdekében történt meg a hagyományos táj átformálása, restrukturálása.

Fontos megjegyeznünk, hogy turisztikai szempontból tekintve a táj önmagában nem bír semmilyen gazdasági értékkel, egy természeti vagy kulturális erőforrás nem tekinthető automatikusan turisztikai attrakciónak. A turizmus az, ami ezzel az értékkel felruházta, a turizmus alakítja át attrakcióvá, fogyasztási cikké, ezáltal kisebb vagy nagyobb mértékben meg is változtatja az eredeti táj tulajdonságait (GAZELAIS, N. – NADEAU, R. – BEAUDET, G. szerk. 1999).

E beavatkozás mértéke lesz a mérvadó szempont a fenntarthatóság szempontjából, hisz már régen felismert tény, hogy a turizmus jövője sokkal inkább függ az adott táj védelméről, mint annak intenzív értékesítéséről (KRIPPENDORF, J. 1977).

Ezt a felismerést napjainkban hivatalos keretek közé is foglalták. A 2000-ben aláírt Európai Táj Egyezmény kimondja, hogy néhány esetben a tömegturizmusnak sokkal erősebb tájformáló hatása van, mint az erdőgazdálkodásnak, mezőgazdaságnak vagy bányászatnak, emiatt szükségesek a tájvédelmi intézkedések. Fontos megjegyezni, hogy a fenti

megállapítás a rosszul szervezett tömegturizmusra vonatkozik. A fenntartható turizmus céljai megegyeznek az Egyezmény célkitűzéseivel, amelyek a tudatos turisták és turizmus-szervezők igényeit is biztosítják (CSORBA, P. – BODNÁR, R. 2007). A megőrzött tájkép, illetve annak élménye az egyik legfontosabb szempont a desztinációk kiválasztásában.

A fenti gondolatokat mi se illusztrálja jobban, mint az a tény, hogy Svájcban, pénzben is kifejezik a táj értékét. Felméréseik szerint évente 2,5 milliárd frank az ország tájainak értéke. Emiatt különös figyelmet szentelnek a tájvédelemnek, hisz a tájdegradáció következtében mintegy 20%-kal esne vissza a belföldi, illetve 30%-kal a külföldi turistaforgalom, ami pedig 20 milliárd frank veszteséghez vezetne. Egy tudatos tervezés viszont, amelynek alapját a tájvédelem és a természetorientált turizmus képezi, az előrejelzéseik szerint 40%-os növekedését vonna maga után. Felmérésük arra is rámutatott, hogy a svájci lakosok 76%-a a tájképet jelöli meg utazása elsődleges motivációjaként, a külföldi turistáknak pedig ennél is nagyobb hányada (83%) állítja ugyanezt. Mindezek arra készítették az érintett szerveket, hogy egy tudatos, természetorientált turizmusformát támogassanak, amelynek legjobb megvalósítási formáját a natúrparkok létesítésében látják (DETEC, 2002)⁹.

A natúrparkok mellett az ún. **tájparkok** létesítését is tervezik, amelyek a még épen megmaradt svájci tájakat hasznosítanák. A tájparkok létesítése a nemzeti jelentőségű tájak védelmét szolgálná, kialakításánál a tájbaillőség lenne az egyik legfontosabb szempont, felépítésük, elgondolásuk nagyon hasonló a natúrparkokéhoz. Így csak olyan antropogén tájalkotó elemek kerülhetnek be a tájparkok területére, amelyek a tájbaillőség kritériumait teljesítik (GEIGER, W. – OFEFP, 2002)¹⁰.

Magyarországon is megjelentek már a tájparkok. 2005-ben létesítették a Pannonhátai Tájparkot, amelynek elsődleges célja azonban a térség turizmusának fellendítése, turisztikai kínálatának bővítése és összehangolása.

Egy táj szépsége, s az ebből fakadó turisztikai-gazdasági értéke, attól is függ, hogy a különböző tájhasználati módok hogyan kapcsolódnak egymáshoz, mennyire harmonikusan fonódnak egymásba. Mivel a rohamosan fejlődő infrastruktúra mindenhol ott hagyja nyomát, indokolt az értékes tájrészletek védelme és óvása, tudatos hasznosítása.

A natúrparkokban ez utóbbi tevékenység az egyik fő célkitűzés, ennek megvalósulását vagy megvalósíthatóságát szemléltetjük néhány konkrét példával.

4. Tájgazdálkodás, tájtervezés és turizmus az Haute Vallée de Chevreuse natúrpark területén

A franciaországi Parc Naturel Régional de la Haute Vallée de Chevreuse (PNR HVCH) – a többi francia natúrparkhoz hasonlóan – működését az alapításakor elfogadott **Charta** szabályozza. Ennek egyik külön fejezete foglalkozik a táji adottságokkal. A natúrpark létrehozása és a Charta megírása érdekében különböző leltárak elkészítése volt szükséges, ennek keretén belül felmérték a tájjeleket is. E **leltár** képezi a további tevékenységek alapját. Adatai segítségével tudják beazonosítani a veszélyeztetett tájjeleket, megtervezni és kivitelezni a táji adottságok védelmét, kidolgozni a helyi tájgazdálkodási terveket, megszerkeszteni a „Cahier de Recommandations Paysagères”¹¹ című kiadványukat. A leltározás során a helyi lakosokat is bevonták a tevékenységbe, ezáltal elérve azt, hogy a

⁹ DETEC – Département fédéral de l'environnement, des transports, de l'énergie et de la communication, magyar fordításban Környezetvédelmi, közlekedési, energetikai és kommunikációs szövetségi osztály

¹⁰ OFEFP – Office fédéral de l'environnement, des forêts et du paysage, magyar fordításban Környezetvédelmi, erdészeti és tájvédelmi szövetségi hivatal

¹¹ Magyar fordításban: Tájgazdálkodási Ajánlások Füzete

lakosság jobban értékeli táji örökségét, aktívan hozzájárulva a továbbiakban a tájak védelméhez.

A leltár kiegészítéseként egy ún. **fényképészeti vizsgálatot** is végeztek. Felismerve, hogy a tájkép gyors változásoknak van kitéve – ezek dokumentálása nélkül lehetetlen az eredeti állapot rekonstruálása és a folyamatok elemzése – 1996 óta 40 helyszínt választottak ki, melyekről két évente készülnek felvételek. Az évek során a felgyűlt anyagból kiállítást szerveztek, melynek több mint 350 látogatója volt, kiadványokat készítettek. Az 1999-es vihar okozta károk felméréséhez is értékes dokumentációt tudtak szolgáltatni e felvételekkel.

Kitüntetett figyelembe részesülnek a túrázás szempontjából jelentős célpontoknak tekinthető **kilátópontok** is. Gondosan, a természet károsítása nélkül, de maximális tájképi élményt biztosítva választják ki azok helyszíneit, s folyamatosan ellenőrzik azok állapotát.

A naturpark területén még ma is jelentős a mezőgazdasági területek aránya (40%), azonban e tevékenység visszaszorulásával, az állatállomány csökkenésével, megszűnt a völgytalpak legeltetése. Ennek következtében megindult a másodlagos növényzet terjeszkedése, s a területre oly jellemző **vizenyős területek is eltűntek**. Mindez a biodiverzitás csökkenését is maga után vonta. E kedvezőtlen folyamat visszaszorítása érdekében első lépésben a naturpark megvásárolta a „Gravelle” területét, ahová négy highland-i szarvasmarhát, valamint két camargue-i lovat telepítettek. **Legeltetésükkel** leállt a másodlagos növényzet terjeszkedése, számos védett és ritka faj (*Parnassia Palustris* - Fehérmájvirág, *Menyanthes trifoliata* – Vidrafű, *Epipactis palustris* – Mocsári nőszőfű) megmenekült, a korábbi tájszerkezet és tájhasználat is visszaállítható. E sikeres modell hatására további három helyen történtek betelepítések. A hagyományos gazdálkodás visszaállítása a hagyományos tájkép megőrzését is szolgálja. Az állatok jelenléte is fokozza a tájképi élményt, valamint az előállított termékek árusítása újabb jövedelmet generált a helyiek számára.

A következő példa már valamivel több, mint tájgazdálkodás, talán már területfejlesztésnek is nevezhető. A naturpark ÉK-i részén fekvő Domain d'Ors nevű területet a '80-as években ingatlanépítés céllal akarta megvásárolni egy magánszemély. Mivel a terület értékes kulturális és természeti értékekkel rendelkezik, a lakosság, a civil szervek, és a helyi vezetőség egyaránt ellenezte a tervet. A naturpark irányításával sikerült egy olyan jellegű **közreműködést** megvalósítani a különböző érdekelt felek között, amely megmentette a területet. A Chateaufort település a régió pénzübeli segítségével megvásárolta a területet, ezt kilencven évre ingyenes használatra adta át a parknak. A park felvállalta az ott található régi malom és néhány további kulturális érték renoválását. Egy kulturális szervezet a '90-es évektől kezdődően évente, a helyszínen a régió hagyományait értékesítő fesztiválokat szervez, melynek számos látogatója van. Egy alapítvány nyaranta tábort, kézműves foglalkozásokat, kalákákat szervez a fogyatékos személyeknek a társadalomba való beillesztése céljával. E táboroknak köszönhetően a település már három fogyatékos személyt alkalmazott. Egy természetvédelmi egyesület pedig védett területté nyilvánította az igen értékes részét e területnek. Az ilyen jellegű összefogás, közreműködés elengedhetetlen feltétele a fenntarthatóság megvalósításának.

A naturpark az előbb említett tevékenységeken kívül az informálást, oktatás-nevelést is nagyon fontosnak tartja, ezt bizonyítja például az „Éco-Jardin” című kiadvány, amely a sövények, kertek, kerítések gondozására, telepítésére vonatkozó információkat tartalmaz, mindvégig szem előtt tartva a tájbaillóság kritériumait. A megcélzott csoportok magánszemélyek, helyi képviselők, oktatók, gazdálkodók stb.

Ugyancsak a tájbaillóság megvalósítása érdekében az építményekre vonatkozóan is számos szabályozást vezettek be, oly részletekre is kitérve, mint például az épületek különböző alkotóelemeinél használható anyagok, színsémák meghatározása. Ugyanez a részletekbe menő tervezés és szabályozás vonatkozik a cégérekre, reklámtáblákra, irányító és informáló táblákra. A reklámtáblákra vonatkozóan már 1979 óta létezik egy jogszabály, melyet 2000-

ben módosítottak, meghatározva melyek azok a területek, ahol tilos e táblák kihelyezése, hol engedélyezettek, milyen esztétikai előírásokat kell figyelembe venni, stb. A megfelelő irányító, jelző és reklámtevékenység elérése érdekében egy útmutatót dolgoztak ki az érdekeltek részére. A natúrpark anyagi támogatással is hozzájárul e tevékenységek megvalósításához.

A turistautak jelzésénél is kiemelt figyelmet szentelnek a jelzések és irányító táblák tájbaillóságára. Más és más szempontok vezérlik a tervezőket a lakott területeken, illetve a természeti területeken elhelyezendő táblák tervezésében. Mindezek a szabályozások természetesen hozzájárulnak a terület attraktivitásának növeléséhez.

5. Következtetések

Mint láttuk egyre újabb helyi szerveződési formák jelennek meg: natúrparkok, tájparkok stb. Még kevésbé ismertek, számos a pontatlanság körülöttük, ami lényeges, hogy egy újabb szemléletet, a helyi érdekeket képviselik, nem csupán a rövidtávú és gyors profitra hajtanak.

Előnyük, hogy felismerték, nem lehet elszigetelten kezelni az idegenforgalmi tevékenységeket, csak akkor lesz sikeres és fenntartható, ha egy holisztikus rendszerbe integrálva valósítanak meg minden turisztikai tervet. A tanulmányban csak a táj és a turizmus kapcsolatára tértünk ki, felvillantva néhány sikeres kezdeményezést, melynek további példái reméljük itthon is elterjednek. Ehhez elengedhetetlen a többi ágazattal való együttműködés.

A francia natúrparkok azért tudnak a fenntartható fejlődés útján haladni, mert helyi kezdeményezésekként értékelni tudják a rendelkezésükre álló adottságokat, ezeket ésszerű keretek között értékesítik, tevékenységüket minden esetben alapos tervezési szakasz előzi meg, mely a fenntarthatóság kritériumait tartja szem előtt.

Irodalom

- BEAUGE, M. H. (1966) Le point sur les parcs naturels régionaux en France. Septembre 1966. Les journées nationales d'études sur les parcs naturels régionaux, Lurs-en-Provence, La Documentation Française, pp. 29-31., quai Voltaire, Paris-7e.
- CSORBA, P. – BODNÁR, R. (2007) The European Landscape Convention and tourism. Acta Geographica Debrecina Landscape & Environment Series 1 (1) 2007. pp. 75-84
- GAZELAIS, N. – NADEAU, R. – BEAUDET, G. szerk. (1999) L'espace touristique. Presses de l'Université de Quebec, Quebec
- GEIGER, W. – OFEFP, (2002) Les parcs paysage: une chance à saisir pour le tourisme proche de la nature, Wildhaus, le 11 juin 2002
<http://www.news-service.admin.ch/NSBSubscriber/message/attachments/4677.pdf>
- GUICHARD, M. O. (1966) Ouverture des Journées. Les journées nationales d'études sur les parcs naturels régionaux, Lurs-en-Provence, La Documentation Française, pp. 29-31, quai Voltaire, Paris-7e.
- KRIPPENDORF, J. (1984) The holiday makers. Understanding the impact of leisure and travel. Oxford, Butterworth-Heinemann.
- LOZATO-GIOTART, J.-P. (2003) Géographie du tourisme. De l'espace consommé à l'espace maîtrisé, Pearson Education France, Paris
- SAFFACHE P. (2005) Glossaire de l'aménagement et du développement local. Ibis Rouge Editions. Matury, Collection Documents Pédagogiques – géographie, dirigé par Pascal Saffache 205. p.
- SAY, J.-B. (1840) Cours complet d'économie politique pratique. Guillaumin Libraire, Paris, 68. p.
- DETEC (2002) Des paysages protégés comme attraction touristique.
<http://www.uvek.admin.ch/dokumentation/00474/00492/index.html?lang=fr&msg-id=8418>
- *** (1960) "Loi n°60-708 du 22 juillet 1960 relative à la création des parcs nationaux."
<http://france.mountainwilderness.org/download/document/LoiPN1960.pdf>
<http://www.parc-naturel-chevreuse.fr/doc/charte.pdf>